

RELATO VERAZ. O VERÁN DE 1936 EN GALICIA SEGUNDO A PINTORA MARUJA MALLO

Por: Patricia Arias Chachero

A finais de marzo de 2021, a prensa facía público un informe que recoñecía que as 17 obras da pintora Maruja Mallo que se puideran ver en Lalín nunha exposición avalada pola Xunta de Galicia eran, en realidade, falsas. A noticia fixo que nos lembrásemos dunha colección de artigos, -ben pouco reproducidos, cremos-, que a artista viveirense publicou durante a guerra no xornal *La Vanguardia*. Velaquí a súa historia.

Maruja Mallo foi unha persoa intelixente e extremadamente libre, unha pioneira orixinal e transgresora e unha recoñecida artista de vangarda. Membro da Generación del 27, acuñou o termo *Sinsombrero* que hoxe usamos para referirnos a ese grupo de mulleres intelectuais que, a comezos do XX, souberon romper as normas e vivir doutra maneira. Neste artigo tentaremos demostrar que, ademais, foi unha muller loitadora e solidaria; especialmente sensible ante o sufrimento da clase traballadora e das mulleres.

Sendo pouco máis que unha adolescente, a pintora descobre, con Dalí, Lorca e Buñuel, os praceres do Madrid nocturno, o das festas populares, os faladoiros e os cafés. Amiga íntima de Concha Méndez, de Rosa Chacel, Ernestina Champourcín e María Zambrano, amou con liberdade a Miguel Hernández e a Rafael Alberti quen despois a ignoraría durante anos quizais para non inquietar a súa esposa, María Teresa León. Con ambos poetas estableceu a nosa protagonista unha compenetrada colaboración artística, visible hoxe, tanto en *El rayo que no cesa* (1936) de Hernández como en *Sobre los ángeles* (1929) de Alberti.

As principais biografías explícanos que firmemente comprometida co proxecto cultural e político da República, Maruja Mallo decide pasar o verán do 36 en Galicia, a súa terra natal. Tense dito que pretendía impartir aulas na Escola de Artes e Oficios de Vigo e participar no labor das Misións Pedagóxicas pero, segundo Emilio Ínsua e Carlos Nuevo Cal, o que a movía en realidade era axudar a organizar un congreso rexional do POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista) no que militaba o que daquela era o seu compañeiro sentimental, o ourensán Alberto Fernández Martínez, *Mezquita*, con quen se tería instalado en Bueu ao comezo da temporada estival.

Sexa como for, o certo é que ambos chegan a Beluso co bo tempo e ocupan unha tranquila casa á beira do mar onde reciben a visita de moitos amigos; entre eles, o xornalista Johan Carballeira, o ilustrador Federico Ribas Montenegro e a súa compañeira Georgina Boussage e, probablemente, o fotógrafo José Suárez. Na vila mariñeira, Maruja comeza decontado a debuxar, prepara apuntamentos para unha nova serie pictórica. Son bocexos de rostros de traballadores do mar, peixes, dornas, buguinas, áncoras e algas que se conservan no *Caderno de debuxos preparatorios para a serie "A relixión do traballo"*. Segundo Manuel Vicent precisamente iso estaba facendo, pintando, cando soubo da morte de Calvo Sotelo e cando, pouco despois, presenza como tiran o corpo dun home desde o balcón do Concello de Bueu. Naquelas primeiras semanas, a artista observa conmocionada como os estibadores do porto meten en caixas de madeira seladas con cravos, a membros

Maruja Mallo e Rafael Alberti

da masonería para que, confundidos coa mercadoría, poidan librar a vida. Neste clima de incerteza e violencia, *Mezquita* despídese dela e foxe cara a Portugal. Nunca máis se volverán ver. El foi detido en Lisboa o 11 de novembro de 1936 e devolto a España onde foi torturado e condenado a morte, condena que despois lle sería conmutada por pena de cárcere. Finalmente logrou saír de España, grazas á mediación de diversos amigos. Nunca regresou, viviu exiliado en México, Cuba e Iugoslavia. Faleceu en 1968, en Venezuela, onde o acollera o seu amigo Rómulo Gallegos con quen cadrara en Beluso en 1935, mentres o escritor venezolano residía na vila.

Cando queda soa, a pintora refúxiase en Vigo, no actual barrio de Lavadores, na casa dun dos seus tíos, desde onde pode escoitar claramente os tiros dos asasinatos que se cometen a diario nas inmediacións. Durante semanas vive con medo a posibilidade dunha denuncia e o temor de ser arrestada. Probablemente, foi entón cando comezou a tomar as notas que usará no texto “Relato veraz de la realidad en Galicia”, enviado desde o exilio ao xornal barcelonés *La Vanguardia*. Unha extensa e detallada narración dos primeiros meses de guerra en Galicia do que nos ocuparemos máis adiante.

A finais de 1936, recibe un cablegrama da Asociación de Amigos del Arte de Buenos Aires emitido o 29 de novembro de 1936. Convidana a participar nunha serie de conferencias na capital arxentina o que lle serve de escusa para saír de Vigo. Tense dito que a amizade con Concha Méndez ou quizais a intervención de Tota Atucha, tiveron moito que ver coa recepción deste oportuno salvoconduto. De Vigo viaxa a Tui, onde vivira de nena e onde nacera o seu irmán Cristino. Alí cruza a fronteira, axudada talvez polos antigos compañeiros de seu pai que exercera en 1903 na administración daquela alfândega. Xa en Portugal, segue viaxe a Lisboa onde se atopa con Gabriela Mistral, responsable da embaixada de Chile, quen a pon baixo a súa protección diplomática e a axuda cos trámites para conseguir unha pasaxe para América. Logra embarcar avanzado xa o mes de xaneiro no *Alcántara*, un vapor postal inglés. Leva consigo *Sorpresa del trigo*, segundo deixou dito o seu cadro máis representativo, e dúas cartas de Gabriela Mistral, unha para Victoria Ocampo e outra para Alfonso Reyes. Chega á capital bonaerense o 9 de febreiro de 1937; onde, xa instalada, cadrará cun amplo grupo de intelectuais e artistas galegos, Luís Seoane, Carmen Muñoz, Rafael Dieste, Otero Espasandín, Lorenzo Varela e Eduardo Blanco Amor, entre outros.

La sorpresa del trigo

Arquitectura humana

RELATO VERAZ

Como xa se anunciou, un ano despois de chegar, a pintora envía a *La Vanguardia* a serie de artigos nos que recolle as súas impresións sobre o sucedido na nosa terra neses primeiros meses de guerra. Non son estes os primeiros textos en prensa que publica pero son, ata onde sabemos, os únicos nos que compromiso e a denuncia política resultan tan evidentes. Baixo o título “Relato veraz de la realidad de Galicia”, a tres columnas e ocupando a metade inferior da páxina, a crónica, en castelán, repártese ao longo de catro entregas; aparecidas os días 14, 16, 21 e 26 de agosto de 1938¹.

¹ Segundo Arturo del Villar (2009: 22), o texto foi lido pola autora o 3 de febreiro de 1939 no Teatro Municipal de Santiago de Chile, nun acto organizado para recadar fondos para axudar os nenos españois refuxiados.

Baixo o título do texto que nos ocupa e tras o nome da pintora, atopamos unha sorte de entradiña que a define como “unha artista ilustre, de orixinal sensibilidade” que “revela así la traxedia da súa patria”. Os tres primeiros escritos inclúen, ademais, reproducións de pinturas da artista. Todas representan unha figura feminina. Son as que levan por título *Arquitectura humana*, *Mensaje del maíz* e *La red*, datadas en 1937 as dúas primeiras e no 38 a terceira; feitas pois na Arxentina, onde traballou intensamente na serie dedicada aos traballadores do mar, coñecida hoxe como “A relixión do traballo”:

Aparentemente non hai un fío unificador no discurso dos catro escritos que estamos comentando. Son máis ben imaxes soltas, relatos diversos que, como se dun colaxe se tratara, conforman un retrato real e cruel do sucedido aquel fatídico verán do 36. Comeza a autora explicando que cando se produciu o “criminal atentado”, os campesiños, mariñeiros e obreiros traballaban pacificamente. Culpa do inicio da “era do terror” os catro gobernadores que se opuxeron a armar o pobo, crendo nas palabras dos “militares traidores”. Defende sen físgoas, con palabras claras e duras, o goberno lexítimo, o da República, e decontado describe o comportamento dos asasinados. Anuncia que os primeiros fusilamentos foron, na súa maioría, os de membros das forzas de seguridade, asalto e carabineiros fieis á República. Prosegue afirmando que os “falanxistas levan nunha man unha cruz e na outra unha pistola que descargan no momento en que fan que os traballadores se axeonllen mentres lles preguntan se cren en deus, [...] matan así a moitos mestres, obreiros e médicos”.

¡Ao longo do traballo, mostra unha especial sensibilidade para coas mulleres. Afirmo no primeiro artigo que “claman xustiza polas estradas e ribeiras grupos de mulleres e nenos desamparados” e que longas filas de donas seguen os presos que saen dos cárceres para ser fusilados. A dor que experimentan, non lles impide comentar: “Arríncanlles a vida por ter ideas, pero aquí aínda quedamos nosoutras, e en Madrid están os *nosos*”.

¡Estas mulleres dignas e loitadoras, opóñense a aquelas que apoian o bando sublevado, responsables da maior parte das denuncias son, segundo Maruja Mallo, “beatas bigotudas” e “prostitutas desdentadas” que “van aos Gobiernos Cívicos e ás Comandancias Militares a facer delacións”; logrando que os “altos mandos” que as escoitan afirmen: “estas si que son mulleres patriotas”. Republicanas, traballadoras e falanxistas, conviven e a nosa cronista, remata este texto inicial explicando que:

Unha das actividades da falanxe feminina é recadar para o exército “o día do prato único” que é o primeiro e o quince de cada mes. Van de porta en porta, as señoritas das familias máis distinguidas, coas súas insignias monárquicas, calzadas de alpargatas, armadas de bastóns para poder trepar polos camiños e canellas máis intransitables, para extraer ata das casas máis humildes “la voluntad”. “Hoy es el día del plato único”; en moitos fogares a resposta é a presenza de mulleres e nenos vestidos de loito e: “Aquí nada temos xa senón a fame e os nosos mortos”. Noutras contestan: “Señoritas: aquí non podemos facer extraordinarias, todos os días temos prato único”.

Da rebeldía e dignidade das mulleres do pobo galego dá boa conta estoutro fragmento, incluído no remate do segundo artigo, o do martes 16 de agosto:

Outro espectáculo das rúas desta farsa sanguinolenta son as mulleres co pelo ao rape e gravadas na fronte con U H P. No lles deixaban ao principio cubrir as cabezas cos panos, como é costume entre as obreiras e campesiñas; despois ordeñouse que se cubriran novamente, obstinándose elas en non cumprir este mandato, dicindo: “*Así saben quen fomos, quen somos e quen seremos*”.

O texto publicado o 21 de agosto, o terceiro da serie, comeza cunha afirmación a través da que a pintora di ter visto sacar “de entre as rodas dun camión a unha muller que se volvera tola” pois o seu pai fora fusilado o 24 de decembro con outros dezaseis homes, e o seu marido enviado á fronte; impotente e desesperada, “pedía xustiza a un coro de transeúntes cos puños levantados e os dentes apertados”. Remata esta entrega con outra imaxe protagonizada de novo por unha muller. Tras explicar os roubos e enganados de fascistas asasinados como Víctor Lis ou o médico forense Bustelo Bustelo, describe unha

Maruja Mallo

escena na que a protagonista é unha nai que se presenta ante o gobernador da Coruña, chorando e tirándose aos seus pés. Prégalle que non maten o seu fillo, o único consolo que lle queda, explica que reuniu os corenta pesos que supón lle dan dereito a liberalo de tan cruel sentenza. Nótese que Maruja Mallo, a transgresora, a pintora que escandalizaba os madrileños, é das primeiras en denunciar -con nome e apelidos- os asasinados e ladróns que, en nome do levantamento, dan renda solta á súa ira e avaricia.

O cuarto artigo, publicado o 26 de agosto, vai ser especialmente duro e explícito. Quizais porque nel se citan moitos nomes propios e se contan moitas historias terribles, hoxe relativamente documentadas. Entre eles algunhas de homes que Maruja Mallo tratou persoalmente, como Johan Carballeira, o último alcalde republicano de Bueu; ou o masón Didio Riobó, propietario da illa de Ons, que decidiu suicidarse para evitar a represión e que, segundo a pintora, deixou escritas sete cartas para os “verdugos de Bueu”. Tamén menciona a Alexandre Bóveda cuxo delito foi “amar á súa rexión e ter unha grande intelixencia”, a José de la Torre López, secretario do Partido Comunista de Bueu, carpinteiro e mariñeiro, a quen asestaron dezaseis puñaladas antes de lanzalo polo balcón do Concello, e ao mozo Cilio Martínez, de 14 anos, vendedor de piñas, fusilado en Tui por dicirlles os soldados que ían á fronte que se rebelasen se lles ordenaban matar traballadores alegando que eran irmáns, “Iguais a nosoutros. Son obreiros, campesiños e mariñeiros”. Describe tamén as mortes de Francisco Domínguez, carboeiro, ou do avogado e deputado Luis Rufilanchas, fusilado na Coruña en xullo do 37.

Pero a primeira das historias, quizais a máis conmovedora e a máis cruel, é a dunha mestra de Pontedeume, asasinada no cemiterio “por ter ideas”. Segundo a artista, fixérona cavar a súa propia fosa porque non quixo confesar antes de morrer. Diante do pelotón de fusilamento a mestra levantou o puño e gritou “Viva o Partido Comunista! Viva a liberdade!” o que provocou que dous falanxistas, antes de executala, lle cortasen as mans e as tirasen á fosa. Cremos que pode referirse a María Vázquez Suárez, mestra de Miño, presa en Pontedeume, asasinada na madrugada do 19 de agosto de 1936. “Así é como os militares falanxistas e carlistas, o clero e a burguesía someten ao pobo de Galicia, pola forza das armas, polo terror e o sadismo”, conclúe. “Parapetados no nacionalismo fusilan, matan e asasinan ao pobo desarmado, ao mesmo tempo que destrúen España, invaden Galicia as hordas estranxeiras, desfilando polas rúas e estradas, alemáns, o Tercio, os mouros, os portugueses, e polos seus portos desembarcan armas italianas”.

Maruja Mallo, próxima á ideoloxía do Partido Comunista, conclúe e demostra unha sensibilidade sorprendente ante o sufrimento da clase traballadora, unha simpatía sincera pola igualdade social e un compromiso claro co que padecen as mulleres. A nosa sorpresa ao ler estes textos foi grande, a nosa admiración o compromiso e a vontade de denuncia da pintora, inda maior.

Didio Riobó e a súa muller

BIBLIOGRAFÍA

- Bernárdez, Carlos (2010) *Maruja Mallo. A pintura da nova muller*, Vigo, Nigratrea
- Ferris, José Luís (2004) *Maruja Mallo. La gran transgresora del 27*, Madrid, Ed. Temas de hoy
- Nuevo Cal, Carlos; Ínsua López, Emilio (2011) *Maruja Mallo: De prometedora pioneira a artista universal. Materiais para unha biografía exacta e completa da pintora viveiresa entre 1902 e 1936*, A Coruña, Fundación Caixa Galicia
- Salgado, Daniel (2021) “Un informe de expertos asegura que todas las obras de Maruja Mallo incluídas en una exposición avalada por la Xunta son falsas”, *elDiario.es*, 31-III (en https://www.eldiario.es/galicia/politica/informe-expertos-asegura-obras-incluidas-exposicion-maruja-mallo-avalada-xunta-son-falsas_130_7357994.html)
- Villar, Arturo (2009) *Maruja Mallo, pintora del pueblo, testigo de lo que hicieron en Galicia*, Madrid, Colectivo Republicano Tercer Milenio.